

Μα δεν θα λένε: Ήτανε σκοτεινοί
οι καιροί.
Θα λένε: Γιατί σιωπούν οι ποιητές τους;
Μπέρτολτ Μπρεχτ (1898-1956)

Σβήσε το Facebook και πάμε για μπάλα
στη βροχή.

Σύνθημα σε τοίχο

Περιεχόμενα

Πρόλογος	11
-----------------------	----

Τι είναι καλό να ξέρετε τώρα στην αρχή	15
---	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Τι είναι το ποδόσφαιρο;	19
--------------------------------------	----

1. Το ποδόσφαιρο είναι τέχνη.....	21
-----------------------------------	----

«Η τραγωδία της ήττας έκανε τον αγώνα μας αξέχαστο».....	21
---	----

2. Οι ποδοσφαιρικοί Θεοί πέθαναν.....	26
---------------------------------------	----

«Οι ποιητές και οι ποιήτριες δεν ξέρουν τι λένε».....	26
---	----

3. Πάντοτε μαζί χορεύουμε.....	29
--------------------------------	----

«Mitakuye Oyasin».....	30
------------------------	----

4. Πάντοτε μαζί τραγουδάμε.....	35
---------------------------------	----

«Όποιος και να σου το 'πε, σου 'πε ένα βρόμικο ψέμα, μωρό μου».....	36
--	----

5. Ήρθε σπίτι.....	39
--------------------	----

«Οι γυναίκες είναι συναισθηματικές, γι' αυτό τρώνε πολλά γκολ».....	39
--	----

6. Τελικά τι είναι το ποδόσφαιρο;.....	42
--	----

Πηγές.....	44
------------	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τι κόσμο θέλουμε να αλλάξουμε;	47
---	----

1. Όλοι κάποτε κλοτσήσαμε μια μπάλα.....	49
--	----

«Το μυστήριο είναι η πηγή κάθε αληθινής τέχνης».....	50
--	----

2. Αυτός που πάντοτε κλοτσούσε το τενεκεδάκι	52
«Η ζωή είναι παράλογη! Ας παίξουμε λίγο μπάλα».....	53
3. Το ιερό χαμένο πέναλτι	55
«Πώς μπορεί ο κόσμος να μένει σιωπηλός μπροστά σε κάτι τέτοιο;».....	56
4. Ο Μέσι τείνει στο άπειρο	58
«Ελάτε, ο Αμαζόνιος σας ανήκει».....	58
5. Η τραγωδία της εποχής μας	61
«Δεν μπορείς να καταλάβεις κάτι όταν ο μισθός σου εξαρτάται από το να μην το καταλάβεις».....	61
6. Όταν χάνεις 4-0 και είναι στο 89', γυρίζει;	65
«Μια κλιματική Καταρ-στροφή ξετυλίγεται μπροστά μας».....	65
7. Οι φτωχοί είναι φτωχοί γιατί κάνουν κακές επιλογές	70
«Όπως έστρωσες, να κοιμηθείς».....	70
8. Το τούνελ προς την άλλη πλευρά της γης	74
«Συγγνώμη για την αναστάτωση, αλλά εδώ έχουμε μια επανάσταση».....	76
9. Η Στροφή του Κρόιφ	80
«Θα μπορούσες να πατεντάρεις τον ήλιο;».....	81
10. Τελικά αλλάζει ο κόσμος με μια μπάλα;	84
Πηγές.....	87

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Πώς αλλάζουμε τον κόσμο με μια μπάλα;	93
1. Η ανατροπή του αιώνα	95
«Δεν νομίζω ότι πρέπει να σηκωθώ».....	95
2. Οι οδηγοί να οδηγούν και οι ποδοσφαιριστές να κλοτσούν	98
«Δεν μπορώ να ζω σε ένα νησί περιτριγυρισμένο από μια θάλασσα εξαθλίωσης».....	99

3. Δημοκρατία στο ποδόσφαιρο, δημοκρατία στην κοινωνία	102
«Κέρδισε ή χάσε, μα πάντα με δημοκρατία».....	103
4. Ίσως ο σπουδαιότερος αγώνας όλων των εποχών	109
«Κάνει η κότα το αβγό ή το αβγό την κότα;».....	111
5. Ένας άλλος κόσμος είναι ήδη εδώ	116
«Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του».....	117
6. Το ποδόσφαιρο της αλλαγής	124
«Ήταν εμπειρία ζωής, και δεν θα είναι η τελευταία».....	126
7. Τελικά πώς αλλάζουμε τον κόσμο με μια μπάλα;	134
¡Ya basta!	136
Πηγές	137
Πώς γράφτηκε το βιβλίο αυτό	141

Πρόλογος

Aπό πού και πώς να ξεκινήσω. Να ένα εμπόδιο που μου φάνηκε γιγάντιο, τιτάνιο, όταν προσπαθούσα όλους αυτούς τους μήνες να σκεφτώ τι να γράψω ως πρόλογο στο βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας.

Έχω την αίσθηση ότι ο Βασίλης δεν είχε και δεν έχει την παραμικρή ιδέα για το πόσο αντιμέτωπο με έφερε με τον απόλυτο τρόπο. Το γράψιμο, δυστυχώς, είναι από αυτά τα αναθεματισμένα πράγματα στη ζωή που, αν το αφήσεις, σε αφήνει. Δεν σε συγχωρεί όταν του γυρίζεις την πλάτη. Χάνεις την ικανότητα να βγάζεις λέξεις, φράσεις και προτάσεις από την τσέπη σου. Αδυνατείς να αποκτήσεις ροή και τελικά πασχίζεις για κάθε γράμμα, σαν παρατημένη βρύση στη μέση του πουθενά, που όσο και να θες, σου δίνει μόνο μερικές αδύναμες σταγόνες για να γεμίσεις το άδειο μπουκάλι σου.

Αλλά έπρεπε. Όχι για μένα. Άλλωστε, προσωπικά, αν δεν γράψω άλλη λέξη μέχρι να πεθάνω, είμαι εντάξει με τον εαυτό μου. Θαρρώ πως δεν θα γίνω ποτέ συγγραφέας και αν, με κάποιο θαύμα, γίνει κι αυτό, οι κόπιες που θα δημιουργηθούν θα λειτουργήσουν υπέροχα σαν προσάναμμα. Όχι λοιπόν. Δεν *έπρεπε* για μένα. *Έπρεπε* όμως για τον Βασίλη.

Εξηγώ πριν συνεχίσω. Ο Βασίλης ήταν μια απόλυτα άγνωστη φυσιογνωμία σε μένα. Δεν ήξερα με τι ασχολείται, τι συμβαίνει μέσα στο μυαλό του, τι θέλει να κάνει και πού θέλει να πάει. Όταν με προσέγγισε ώστε να γράψω αυτές τις λέξεις για το βιβλίο του, η πρώτη μου σκέψη ήταν πλήρως αρνητική. Κατά πρώτον, αδυνατούσα να καταλάβω πώς ένας άνθρωπος θεωρεί καλή ιδέα να τον/

την προλογίσω για το *στιδήποτε*, και κατά δεύτερον, όταν πήρα στο περίπου μια γεύση για το τι ήθελε να γράψει, η αρνητική μου διάθεση γιγαντώθηκε.

Και τούτο διότι, όπως θα καταλάβετε και μέσα από τις σελίδες του βιβλίου, ο Βασίλης διακατέχεται από μια ελπίδα. Για το ποδόσφαιρο. Διατηρεί μια φωτιά μέσα του, που του λέει πως το ποδόσφαιρο μπορεί να «σωθεί». Μπορεί να οδηγηθεί στον «σωστό» δρόμο, μπορεί να αρνηθεί το ολικό του ξεπούλημα στον highest bidder, που λένε και στο χωριό μου, και να αφοσιωθεί στην κοινωνικότητα και στην πνευματικότητα που μπορεί να εκφράσει, να αποτελέσει ένα εργαλείο για το «κάτι καλύτερο» και όχι ένα κυνικό προϊόν που αποτυπώνεται μόνο από υψηλά επίπεδα χολιγουντιανής παραγωγής, πανάκριβες φανέλες, απλησίαστα εισιτήρια και σκιάδες φιγούρες που ορίζουν τις τύχες του.

Αυτό ειδικά το τελευταίο είναι άλλωστε και ο λόγος που διατήρησα μια αρχικά αρνητική στάση (έστω και αν δεν του την εξέφρασα) για το εγχείρημα του Βασίλη. Προσωπικά, ήμουν, είμαι και (μάλλον) θα είμαι απαισιόδοξος μέχρι να αποχωρήσω από αυτόν τον κόσμο. Διακρίνω πάντα το worst-case scenario, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, γιατί το αγαπημένο μου μότο είναι το περίφημο «ο απαισιόδοξος δεν απογοητεύεται ποτέ».

Εδώ και χρόνια, η σχέση μου με το ποδόσφαιρο είναι (στην καλύτερη περίπτωση) προβληματική και σε μόνιμη διαμάχη. Ασφαλώς και καταναλώνω πολύ ποδοσφαιρικό υλικό. Σε σημείο που πολλές φορές αναρωτιέμαι αν είναι κάτι που ολόψυχα θέλω να κάνω πλέον ή αν πρόκειται για μια μόνιμη περίπτωση εμμονικού αυτοματισμού. Δεν έχω καταλήξει σε απάντηση, αλλά η Premier League, η Championship, η Bundesliga, η Serie A, το Πρωτάθλημα Σκοτίας (δεν κάνω καμία πλάκα), το MLS (μη γελάτε οι πίσω σειρές) και το Ελληνικό Πρωτάθλημα παίζουν κομβικό ρόλο στη ζωή μου και στο πώς αυτή μοιράζεται σε «κουτάκια» τηλεοπτικής θέασης. Το χαίρομαι όπως παλιά; Για κανέναν απολύτως λόγο. Ενθουσιάζομαι με τον ίδιο τρόπο; Αδύνατον. Νιώθω το αίμα μου να βράζει σε κάποια μεγάλη φάση που

αλλάζει τις ισορροπίες ενός αγώνα; Μια στιγμιαία ταχυκαρδία ίσως. Μέχρι εκεί.

Προσπαθώ και αποτυγχάνω να σφυρίζω αδιάφορα σχετικά με τον εκκωφαντικό θόρυβο της μηχανής που εδώ και δεκαετίες οδηγεί το άθλημα, αλλά που την περασμένη χούφτα χρόνων έχει πατήσει ένα ξέφρενο γκάζι. Το ποδόσφαιρο δεν είναι πια το focus. Μπορεί να φαντάζει κάπως κουτό αυτό, αλλά δεν είναι, όπως και να το δει κανείς. Είναι η βιτρίνα, μια βιτρίνα πιο ρηχή από ποτέ, που δεν κρύβει καν (πλέον) το τι συμβαίνει από πίσω της. Με την ολοένα και μεγαλύτερη δυσκολία που έχουν στο να επιπλέουν πάνω στο τσουνάμι χρημάτων που μπαίνουν στο άθλημα, το ποδόσφαιρο και οι άνθρωποί του, από τον πρώτο παράγοντα μέχρι τον τελευταίο φίλαθλο, αναγκάζονται να αγνοούν πάνω σε τι ακριβώς επιπλέουν και με το πέρασμα του χρόνου όχι απλά να το αγνοούν, αλλά σταδιακά και ανησυχητικά να αποδέχονται και να αποζητούν την άσχημη επίγευση που όλη αυτή η προσπάθεια αφήνει στο στόμα τους.

Το ποδόσφαιρο όπως υπάρχει στην «παραμυθένια» του θεώρηση, εκεί που γεννιούνται ιστορίες, φτιάχνονται ιδέες, πηγάζει έμπνευση, κινδυνεύει να εξαφανιστεί ολοσχερώς και το μόνο που μένει να ακούγεται είναι ένα απλό «Τι να γίνει, έτσι είναι τώρα». Δεν αρκεί. Ξεκάθαρα. Δεν αρκεί, γιατί ένα άθλημα τόσο μαζικό *οφείλει* να είναι πολλά παραπάνω. *Οφείλει* να δημιουργεί ένα τοπίο μέσα στο οποίο υπάρχει ασφάλεια, υπάρχει υγιής ανταγωνιστικότητα, υπάρχει χώρος για όλους, όλες και όλα, υπάρχει χώρος για τη φαντασία, για το παραμύθι των στιγμών, για την αναθεματισμένη πεποίθηση ότι ο κάθε άνθρωπος, κάποια στιγμή, έστω και για *μία* στιγμή, μπορεί να έχει την ευκαιρία να διεκδικήσει και να καταφέρει το ακατόρθωτο, το μυθικό, το άπιαστο.

Δεν μπορεί να είναι ένα πεδίο διαπραγματεύσεων και μόνο, μια παιδική χαρά προκλητικά πλουσίων, δεν είναι δυνατόν να είναι ένας τόπος που ανήκει σε καταδικασμένους εγκληματίες, δολοφόνους και κάφρους που ενίοτε αποθεώνονται γιατί τυχαίνει να φοράνε τα ίδια χρώματα με μας, δεν μπορεί να είναι το μέρος για

να ανθίζουν οι ακραίες αντιλήψεις κάθε λογής και από εκεί να ξεχύνονται σαν λύματα από σπασμένους βόθρους προς τα έξω, λερώνοντας το δέρμα του κοινωνικού συνόλου, εντέλει ενισχύοντας τις χειρότερες πλευρές του.

Δεν μπορεί το ποδόσφαιρο, ανάθεμά την τύχη του (και μας), να εκπροσωπεί *περισσότερο* αυτά από ό,τι τη μαγική του πλευρά. Δεν μπορεί, αλλά αυτό συμβαίνει. Και κάπου εκεί βρίσκω τον εαυτό μου να χάνει κάθε ελπίδα για το άθλημα και να το παρακολουθώ σχεδόν μηχανικά, σαν video game σε βιτρίνα, κάτι που βλέπεις και αναγνωρίζεις, αλλά δεν έχεις καμία άμεση επαφή.

Και μετά έρχονται άνθρωποι σαν τον Βασίλη. Άνθρωποι που, κόντρα σε όλο αυτό, αντί να αποδέχονται την κατάσταση, κάθονται έξω από το γήπεδο, αφουγκράζονται τον θόρυβο, τις μυρωδιές και τους ήχους του ποδοσφαίρου και καταλήγουν στο ότι ναι, υπάρχει και άλλος τρόπος. Υπάρχει και άλλο σχέδιο. Δύσκολο σίγουρα, σε σημείο που κάποιοι ίσως τον αποκαλέσουν τρελό, ενώ άλλοι ίσως δεν φτάσουν να τον ακούσουν καν.

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας είναι *ακριβώς* αυτό. Είναι η αποθέωση του *there is another way*. Η αποθέωση της επιλογής του δύσκολου δρόμου. Το *road less travelled*.

Είναι ένα βιβλίο που αν αγαπάτε το ποδόσφαιρο, *οφείλετε* να το διαβάσετε. Γιατί ίσως χαρίσει και σε εσάς κάτι πραγματικά πολύ σπάνιο στις ημέρες μας. Μια απρόσμενα δυνατή και ξεκάθαρα ολότρελη ελπίδα. Ότι ο αγώνας δεν τελειώνει αν δεν ακούσουμε το σφύριγμα της λήξης. Και ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή όλα παίζονται. Έστω και αν είσαι πίσω στο σκορ, έστω και αν παίζεις με παίκτες λιγότερους, έστω και αν όλα είναι εναντίον σου.

Εμένα μου αρκεί.

Μάκης Παπασημακόπουλος

Από την «καρδιά» του Αγίου Ελευθερίου,
Αθήνα, Ιούνιος 2023

Τι είναι καλό να ξέρετε τώρα στην αρχή

Το βιβλίο αυτό ξετυλίγει το νήμα μιας εναλλακτικής ποδοσφαιρικής, και όχι μόνο, φιλοσοφίας. Δεν είναι σκοπός μου να εξηγήσω πώς ξεκίνησε το ποδόσφαιρο, τους συμβολισμούς του ή πώς τα αυταρχικά καθεστώτα χρησιμοποιούν το ποδόσφαιρο για τη νομιμοποίησή τους. Ούτε αφηγούμαι ποδοσφαιρικές ιστορίες από το παρελθόν για να δείξω ότι πριν η FIFA γίνει αυτή η διεφθαρμένη αηδία, το ποδόσφαιρο ήταν πιο αυθεντικό. Ό,τι έγινε, έγινε. Η ιστορική ματιά είναι χρήσιμη, αλλά από εδώ και πέρα τι κάνουμε; Με το ποδόσφαιρο, αλλά και με τον κόσμο μας. Αυτό είναι το κύριο ερώτημα που προσπαθώ να απαντήσω. Πώς από την κατανόηση του ποδοσφαίρου και του κόσμου μας θα περάσουμε στην αλλαγή και των δύο;

Η «κανονική» μου δουλειά είναι καθηγητής πανεπιστημίου. Διδάσκω, μελετάω και γράφω άρθρα και βιβλία που ελάχιστοι άνθρωποι διαβάζουν και πολύ λιγότεροι κατανοούν. Όχι γιατί είμαι κανένα σπουδαίο πνεύμα. Αλλά διότι ούτε και εγώ ξέρω ορισμένες φορές τι ακριβώς θέλω να πω. Και δεν είμαι ο μόνος στη δουλειά αυτή. Η μελέτη μου αφορά το πώς οι άνθρωποι δημιουργούν κάθε λογής πράγμα. Λογισμικό, ανεμογεννήτριες, προσθετικά χέρια, αγροτικά μηχανήματα, πίνακες ζωγραφικής, μουσική, γκολ και πολλά άλλα. Κάποιες φορές οι άνθρωποι τα παράγουν όλα αυτά και είναι χαρούμενοι, ενώ άλλες φορές δεν βρίσκουν νόημα στη δουλειά τους. Κάποιες φορές δημιουργούν πράγματα όμορφα,

άλλες φορές πράγματα για τα οποία δεν είναι περήφανοι, όμως έπρεπε να τα κάνουν έτσι. Κάποιες φορές το κάνουν για τα λεφτά και μόνο. Άλλες γιατί τους αρέσει. Αρκετές φορές και για τα δύο. Και μέσα από όλη τη μελέτη αυτή, προσπαθώ να προτείνω πώς μπορούμε να παράγουμε ώστε να είμαστε, όλο και περισσότεροι άνθρωποι*, πιο ευτυχημένοι σε έναν βιώσιμο πλανήτη.

Το βιβλίο αυτό, λοιπόν, είναι ένα βιβλίο για την κοινωνική αλλαγή. Για να απαντήσει πώς αλλάζουμε τον κόσμο μας, ξεκινάει από ερωτήματα που ίσως φαίνονται αμιγώς ποδοσφαιρικά αλλά είναι κάτι πολύ παραπάνω από αυτό: Τι χρειάζεται για να μπει ένα γκολ; Ποιος, ποιες, ποιοι συμβάλλουν σε αυτό; Γιατί τα εύσημα πηγαίνουν στους πρώτους σκόρερ; Γιατί μερικοί αθλητές βγάζουν τόσα εκατομμύρια, ενώ οι παιδαγωγοί και οι επιστήμονες όχι; Γιατί παίζουμε και παρακολουθούμε ποδόσφαιρο; Και καταλήγει με ερωτήματα όπως: Πώς το ποδόσφαιρο επηρεάζει τις παγκόσμιες ανισότητες και την κλιματική κρίση; Πώς θα μάθουν τα παιδιά μας, μέσα από το ποδόσφαιρο, να τους αφορά το παιχνίδι και όχι η νίκη; στο σχολείο, να τους αφορά η γνώση και όχι οι βαθμοί; στην ενήλικη ζωή τους, να τους αφορούν οι σχέσεις με τους συνανθρώπους τους και τη φύση και όχι τα λεφτά;

Ακολουθούν τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, εξηγώ τι καταλαβαίνω ως ποδόσφαιρο. Βρίσκω βοήθεια στον Βραζιλιάνο Σόκρατες, στον Έλληνα συνονόμάτο του Σωκράτη, στον Νίτσε, στους Σικάγο Μπουλς, στη φυλή Λακότα, στη γυναικεία ποδοσφαιρική ομάδα

---

* Με απασχολούν έντονα τα έμφυλα ζητήματα γενικότερα και πόσο μάλλον στη γλώσσα. Η πατριαρχία αναπαράγεται στη γλώσσα, στο ποδόσφαιρο - παντού. Είναι ένα θέμα που το συζητώ σε διάφορα κεφάλαια παρακάτω. Ωστόσο, στο βιβλίο αυτό επιλέγω συχνά να χρησιμοποιώ την κατάληξη -ος διότι αναφέρομαι στον άνθρωπο («ο άνθρωπος»). Η χρήση του @ (π.χ. όλ@), που δεν διαβάζεται, καθώς και η τριπλή κατάληξη «-ος/-η/-ο» για το μη δυαδικό φύλο δυσχεραίνουν, κατά τη γνώμη μου, την ανάγνωση. Συνεπώς, υπό την έλλειψη μιας εναλλακτικής που θα έκανε το κείμενο πιο ευανάγνωστο, περιορίζομαι σε αυτή την υποσημείωση, γνωρίζοντας ότι αυτό για πολλούς/ές/ά δεν είναι αρκετό.

της Αγγλίας, στους φυλακισμένους μιας φυλακής στο Δέλτα του Μισισιπή και σε διάφορους άλλους.

Στο δεύτερο μέρος, καταπιάνομαι με τον σκοπό και το νόημα του ποδοσφαίρου (και της ζωής), καθώς επίσης και με το ποιον κόσμο έχουμε να αλλάξουμε. Γιατί πριν τη δημιουργία είναι η κριτική. Πρέπει να καταλάβουμε πού πραγματικά στεκόμαστε. Η λογοτεχνία των Καμύ, Λε Γκεν, Ντοστογιέφσκι και Βίτσελ συναντάει το χαμένο πέναλτι ενός Δανού, τις ντρίμπλες ενός μικρού Ζαπατίστα και τα αμέτρητα γκολ του Μέσι. Το νήμα μιας εναλλακτικής ποδοσφαιρικής φιλοσοφίας ξεκινά εδώ να ξετυλίγεται, φανερώνοντας ότι το ποδόσφαιρο είτε θα συντηρήσει έναν κόσμο που καταρρέει είτε θα τον αλλάξει.

Στο τρίτο μέρος, συζητώ πώς αλλάζει ο κόσμος. Μέσα από την αντίσταση και τη δημιουργία, εντός και εκτός των γραμμών του γηπέδου. Με τη βοήθεια παιδαγωγών, ερευνητριών/τών, φιλοσόφων, κωμικών, ποδοσφαιριστών και οδηγών Φόρμουλα 1, φαντάζομαι πώς θα έμοιαζε ένα νέο ποδόσφαιρο σε έναν νέο κόσμο. Πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε το ποδόσφαιρο (και τον κόσμο) που θέλουμε, μέσα στο ποδόσφαιρο (και τον κόσμο) που θέλουμε να ξεπεράσουμε;

Βασίλης Κωστάκης

Γιάννενα, Μάρτιος 2023

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**Τι είναι
το ποδόσφαιρο;**

1.

Το ποδόσφαιρο είναι τέχνη

Ο Σόκρατες (1954-2011) ήταν ο αρχηγός ίσως της καλύτερης εθνικής ομάδας που δεν κέρδισε ποτέ το Παγκόσμιο Κύπελλο. Της Εθνικής Βραζιλίας του 1982, η οποία αγωνίστηκε στα γήπεδα της Ισπανίας. Η ομάδα ξεχείλιζε από ταλέντο, αλλά το όμορφο ποδόσφαιρό της νικήθηκε από το ποδόσφαιρο σκοπιμότητας της μετέπειτα παγκόσμιας πρωταθλήτριας Ιταλίας. Ο Σόκρατες αγωνίστηκε για αρκετά χρόνια (1978-1984) στη βραζιλιάνικη Κορίνθιανς, όπου έγινε διάσημος για τον αγώνα του κατά του δικτατορικού καθεστώτος. Μαζί με τον συμπαίκτη του Βλάντιμιρ Ροντρίγκες και άλλους, ξεκίνησαν το κίνημα της «Κορινθιανής Δημοκρατίας» (Democracia Corinthiana) για να δείξουν ότι ένας αυθεντικά δημοκρατικός κόσμος ήταν εφικτός στο ποδόσφαιρο και πέρα από αυτό. Όμως, γι' αυτό θα πω περισσότερα στο τρίτο μέρος του βιβλίου. Ο Σόκρατες, παράλληλα με τη μεγάλη ποδοσφαιρική του καριέρα, σπούδασε γιατρός. Ωστόσο, ο δρ Σόκρατες δεν ήταν μόνο ποδοσφαιριστής, γιατρός, ακτιβιστής. Ο Σόκρατες θεωρούσε τον εαυτό του καλλιτέχνη. Το ποδόσφαιρο ήταν η τέχνη του.

«Η τραγωδία της ήπας έκανε τον αγώνα μας αξέχαστο»

Τον Ιούλιο του 2010, ο εικαστικός Ντάνιελ Ντέβλιν συναντάει τον Σόκρατες για να μιλήσουν περί τέχνης και ποδοσφαίρου. Πριν αρχίσει η συζήτηση, ο Σόκρατες, κρατώντας έναν αναπητήρα,

υψώνει το χέρι του πάνω από δύο μπίρες και, με αργές, νωχελικές κινήσεις, ανάβει το τσιγάρο του συνομιλητή του. Είμαι φανατικός αντικαπνιστής και δεν πίνω σταγόνα μπίρας. Δεν θα μπορούσα να υπάρξω μέσα σε ένα δωμάτιο μαζί με δύο τόσο αδίστακτους καπνιστές. Παρ' όλα αυτά, η έναρξη μιας τέτοιας συζήτησης φαντάζει, μέχρι και σε μένα, ιεροτελεστία. Ίσως να κρύβω μέσα μου έναν καλά καταπιεσμένο καπνιστή. Οι κινήσεις των Ντέβλιν και Σόκρατες αβίαστες. Το ίδιο και ο τρόπος ομιλίας τους. Δεν ξέρω τι ευχαριστιούνται περισσότερο. Το τσιγάρο, την μπίρα ή τη συζήτηση; Ίσως όλα αυτά μαζί. Τους ζηλεύω λίγο.

Η βιντεοσκοπημένη συζήτησή τους χωρίζεται σε διαφορετικά καρέ. Συχνά διακόπτεται απότομα η λήψη και ξεκινάει η επόμενη. Σκέφτομαι τι μπορεί να γίνεται στο ενδιάμεσο. Μακριά από τα μάτια μας. Όταν η κάμερα δεν τους βιντεοσκοπεί. Ίσως να απολαμβάνουν το ποτό και το τσιγάρο τους κοιτώντας το ταβάνι. Ο χρόνος που περνάς κοιτώντας το ταβάνι δεν είναι ποτέ χαμένος χρόνος. Είναι προϋπόθεση για μια ωραία συζήτηση.

«Τι σημαίνει όμορφο ποδόσφαιρο;» ρωτά ο Ντέβλιν.

«Το ποδόσφαιρο έχει στενή σχέση με τον χορό», απαντά ο Σόκρατες, για να συναντήσει το απορημένο βλέμμα του Ντέβλιν. «Περιλαμβάνει χορογραφίες που δεν είναι πάντοτε καλά προβαρισμένες, αλλά ... αποτελούν φυσικές εκφράσεις πολύ πιο ενδιαφέρουσες από το ίδιο το παιχνίδι». «Το ποδόσφαιρο», συνεχίζει ο Σόκρατες, «είναι ίσως το μοναδικό άθλημα όπου η χειρότερη ομάδα μπορεί να κερδίσει. Είναι συναρπαστικό: κάποιες φορές η ασχήμια κερδίζει την ομορφιά».

«Αν προσπαθήσεις να συγκρίνεις το ποδόσφαιρο με τη ζωγραφική: [Στη ζωγραφική] μπορείς να έχεις όμορφες πιναελιές ... [και] να επικοινωνήσεις το νόημα. Στο ποδόσφαιρο το νόημα ίσως είναι να σκοράρεις», σχολιάζει ο Ντέβλιν.

«Δεν ξέρω», απαντά ο Σόκρατες και ετοιμάζεται για ένα από τα ωραιότερα βολέ του, πλεγμένο με λέξεις αυτή τη φορά. «Βλέπω το ποδόσφαιρο ως τέχνη. Σήμερα οι περισσότεροι άνθρωποι βλέπουν το ποδόσφαιρο ως ανταγωνισμό, ως μια σύγκρουση,

έναν πόλεμο ανάμεσα σε δύο αντιπάλους. Μα, καταρχάς, το ποδόσφαιρο είναι μια σπουδαία μορφή τέχνης. Είναι σαν μια ομάδα ζωγράφων στο ίδιο ατελιέ να προσπαθούν να κάνουν το ίδιο πράγμα. Κάποιοι θα ξεχωρίσουν για ένα συγκεκριμένο ταλέντο, κάποιοι για ένα άλλο. Όμως, τελικά, το κοινό γοητεύεται βασικά λόγω αυτής της τέχνης, αυτής της φυσικής έκφρασης που είναι μέρος του παιχνιδιού».

«Αν σκεφτούμε την αρχιτεκτονική», λέει ο Ντέβλιν, «υπάρχει ομορφιά στη λειτουργικότητα. Κάποιες φορές η σύγχρονη αρχιτεκτονική είναι πολύ όμορφη διότι μπορείς να δεις ότι είναι πολύ απλή και λειτουργική. Κι αν σκεφτώ το ποδόσφαιρο του Μουρίνιο -είμαι βέβαιος ότι δεν θεωρείς ότι είναι ωραίο ποδόσφαιρο-, υπάρχει μια λειτουργικότητα που τη βρίσκω πολύ όμορφη».

Ο Σόκρατες ίσως ανέμενε μια αναφορά στο ποδόσφαιρο του Μουρίνιο, για τον οποίο η χρονιά εκείνη είχε κλείσει με ένα τρεμπλ (τρεις τίτλοι σε μια χρονιά) στην Ίντερ. Το κυνικό ποδόσφαιρο του Μουρίνιο μοιάζει κάπως με το ποδόσφαιρο της Ιταλίας που είχε αποκλείσει το 1982 τη Βραζιλία από τα ημιτελικά του Παγκοσμίου Κυπέλλου. Ποδόσφαιρο σκοπιμότητας.

Ο Σόκρατες απαντά: «Κάθε μορφή τέχνης είναι έκφραση μιας συγκεκριμένης κουλτούρας. Προφανώς, υπάρχουν ξεκάθαρες διαφορές στο πώς, για παράδειγμα, μια γερμανική ομάδα και μια βραζιλιάνικη ομάδα αυτοεκφράζονται. Ακόμη και σήμερα, με τόσο έντονη επικοινωνία και πολιτισμική διασύνδεση, υπάρχουν πολλές ουσιαστικές διαφορές, διότι είμαστε όντα με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά και με πολύ ξεχωριστές αντιλήψεις για τον κόσμο».

Το ποδόσφαιρο του Μουρίνιο και το ποδόσφαιρο της Ιταλίας του 1982 είναι τέχνη για τον Σόκρατες. Όμως, αντιπροσωπεύουν μια κουλτούρα που δεν τον εκφράζει. Είναι σαν μια επαγγελματικά εννοχρησμένη και ηχογραφημένη επανεκτέλεση ενός παλιού αγαπημένου τραγουδιού. Χωρίς τις θορυβώδεις ατέλειες της μπομπίνας -μια ξεπερασμένη τεχνολογία ηχογράφησης- και των αναλογικών μικροφώνων. Η επανεκτέλεση του τραγουδιού

κάνει τη δουλειά της, αλλά δεν έχει τη σπίθα εκείνη που θα συγκινηθεί όπως συγκινεί το πρωτότυπο ή όπως γοήτευσε η Βραζιλία του 1982, που, όμως, δεν σήκωσε την κούπα.

«Σε εκείνον τον αγώνα που παίξατε ενάντια στην Ιταλία, μια ισοπαλία αρκούσε για να περάσει η Βραζιλία [στα ημιτελικά]. Μα δεν παίξατε μόνο για τη νίκη, παίξατε για το παιχνίδι καθαυτό. Παίξατε διότι θέλατε να κερδίσετε το παιχνίδι με ωραίο ποδόσφαιρο», σχολιάζει ο Ντέβλιν.

«Αυτό το παιχνίδι», απαντά ο Σόκρατες, «ήταν το σπουδαιότερο παιχνίδι του Παγκοσμίου Κυπέλλου. Και η Ιταλία έπαιξε επίσης πολύ καλά... Η αλήθεια είναι ότι η Βραζιλία ήταν πραγματικά σαγηνευτική... Ίσως η τραγωδία της ήττας σε εκείνον τον αγώνα είναι ένα από τα πράγματα που τον έκαναν αξέχαστο. Η αβεβαιότητα που μας προσφέρει το ποδόσφαιρο».

Ο Ντέβλιν συμφωνεί και σχολιάζει ότι «η πιο καλή ομάδα δεν κέρδισε, αλλά μάλλον αυτό δεν έχει σημασία». Ο Σόκρατες σταυρώνει τα χέρια και λέει χαμογελώντας «ναι, νομίζω ότι το να κερδίσεις δεν είναι κάτι». Έπειτα σοβαρεύει και ολοκληρώνει: «Μιλάμε για τέχνη κι αυτό που είναι θεμελιώδες στην τέχνη είναι η έκφραση. Αυτό είναι τέχνη για σένα. Τώρα αν πουλήσει ή όχι δεν εξαρτάται πλέον από σένα. Δείχνεις αυτό που έχεις. Δεν είναι η νίκη που έχει σημασία. Δεν είναι η επιτυχία που έχει σημασία. Δεν είναι η ομορφιά που έχει σημασία. Είναι το περιεχόμενο που έχει σημασία... Στην πραγματικότητα, εκείνοι και εκείνες που αναζητούν μόνο τη νίκη, αναζητούν τη βόλεψη. Εκείνοι και εκείνες που αναζητούν την τέχνη, το κάνουν για τον εαυτό τους και για να δείξουν στον κόσμο ποιοι και ποιες είναι». Η συζήτηση εκεί τελειώνει, τουλάχιστον μπροστά στην κάμερα. Ο Σόκρατες γελάει, χτυπάει φιλικά στον ώμο τον Ντέβλιν και έπειτα σηκώνεται. Για να φύγει; Ή για να πάρει άλλη μια μπίρα διότι αυτή που κρατούσε τελείωσε; Μόνο ο Σόκρατες, ο Ντέβλιν και οι άνθρωποι πίσω από την κάμερα ξέρουν.

Έναν χρόνο μετά τη συζήτηση αυτή, ο Σόκρατες πεθαίνει νικημένος από το ποτό. Δεν έπαιζε εξάλλου για τη νίκη. Την τέχνη

του τον ενδιέφερε να παρουσιάσει. Ήταν σαν ένα κερί. Κήκε και δημιούργησε φως. Στόχος του παρόντος βιβλίου είναι, λοιπόν, να μεταφέρει αυτό το φως στους πιστούς και τις πιστές του ποδοσφαίρου και όλων των τεχνών.

Οι ποδοσφαιρικοί Θεοί πέθαναν

Ο Βραζιλιάνος Σόκρατες πήρε το όνομά του από τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο Σωκράτη. Ο τελευταίος έζησε περίπου 2.400 χρόνια πριν τον Σόκρατες. Ο Σωκράτης ήταν μια αμφιλεγόμενη μορφή της αρχαίας αθηναϊκής κοινωνίας. Προσέλκυε το ενδιαφέρον των Αθηναίων, ειδικότερα της νεολαίας. Συζητούσε σε κάθε σημείο της πόλης, με ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξης, και δεν δεχόταν χρήματα από τους μαθητές του. Ο Σωκράτης ήταν αδιάφορος προς τις καθημερινές απολαύσεις, αμελώντας την εμφάνισή του. Περιπατούσε ξυπόλυτος και είχε μόνο ένα ένδυμα. Σε αντίθεση με τον Βραζιλιάνο Σόκρατες, έπινε με μέτρο. Το 399 π.Χ., περίπου στην ηλικία των 70 ετών, ο Σωκράτης κατηγορήθηκε για ασέβεια και για διαφθορά των νέων. Μετά από δίκη μίας ημέρας, καταδικάστηκε σε θάνατο. Αρνήθηκε προτάσεις φίλων του για δραπέτευση, ήπια το κώνειο και πέθανε. Κι ας έπινε με μέτρο.

**«Οι ποιητές και οι ποιήτριες
δεν ξέρουν τι λένε»**

Κατά την απολογία του, ο Σωκράτης δεν προσφωνεί τους δικαστές του με το συνηθισμένο, για την εποχή, «άνδρες δικασταί». Αυτό θα το χρησιμοποιήσει στη συνέχεια μόνο για όσους ψήφισαν υπέρ της αθώωσής του. Από την πρώτη στιγμή, ο Σωκράτης δείχνει την πρόθεσή του να μην καλοπιάνει τους δικαστές. Δεν τους θεωρεί όλους εξ ορισμού ικανούς να κρίνουν. Ο Σωκράτης επιχειρεί τόσο

να απολογηθεί, όσο και να αναιρέσει τις κατηγορίες. Υπερασπίζεται τη φιλοσοφία του και αφηγείται πολλές από τις συναντήσεις που είχε με διάφορες κοινωνικές ομάδες. Μιλάει, μεταξύ άλλων, για τους ποιητές και τις ποιήτριες. Δηλαδή, μιλάει, χωρίς να το γνωρίζει, και για το ποδόσφαιρο:

«Εγνώρισα λοιπὸν καὶ διὰ τοὺς ποιητὰς ἀμέσως αὐτό, ὅτι ὅσα ποιήματα γράφουν, δὲν τὰ γράφουν ἀπὸ σοφίαν των, ἀλλ' ἀπὸ κάποιοιαν φυσικὴν των κλίσιν καὶ ἀπὸ ἐνθουσιασμὸν καὶ ἔμπνευσιν ὁμοιάζουσαν ἀπαράλλαχτα μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸν, ἀπὸ τὸν ὅποσον κυριεύονται οἱ θεομάντεις καὶ οἱ χρησμοῦδοί· διότι ὡσαύτως καὶ οὗτοι, λέγουν μὲν πολλὰ ὠραῖα πράγματα, ὅμως δὲν ἐννοοῦν κανὲν ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια λέγουν. Τοιοῦτου εἴδους πάθος περίπου μοῦ ἐφάνη ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ποιητὰς».

Ο Σωκράτης μάς λέει ότι δεν είναι η σοφία που κάνει τους ποιητές και τις ποιήτριες να γράφουν ποίηση, αλλά ένα είδος ενστίκτου. Μια θεόσταλη έμπνευση σαν κι αυτή των προφητών, που παραδίδουν ένα μεγαλειώδες μήνυμα χωρίς να γνωρίζουν πλήρως τι ακριβώς γράφουν. Είναι το θείο και οι Μούσες που επιτρέπουν στον ποιητή, την ποιήτρια, τον καλλιτέχνη, την καλλιτέχνιδα να κάνει τέχνη. Γι' αυτό ο ποδοσφαιριστής που κάνει την τέχνη του σκοράροντας κοιτάζει καμιά φορά προς τα πάνω. Ευχαριστεί τον Θεό για το γκολ (και ορισμένες φορές για τα εκατομμύρια) που του πρόσφερε. Ασχολείται, όμως, ο Θεός με τα γκολ;

Ο Γερμανός φιλόσοφος Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900) ήταν θαυμαστής αλλά και κριτικός της φιλοσοφίας του Σωκράτη. Ο Νίτσε δηλώνει emphaticά ότι «ο Θεός πέθανε». Η έμπνευση δεν είναι θεόσταλη. Ο Θεός δεν γράφει ποίηση. Ο Θεός δεν βάζει γκολ. Αν αποδεχτούμε τον θάνατο του Θεού, «οι καρδιές μας θα πλημμυρίσουν με ευγνωμοσύνη, κατάπληξη και προσδοκία»,

γράφει ο Νίτσε. «Επιτέλους ο ορίζοντας μοιάζει ανοικτός ... τα πλοία μας μπορούν να αντιμετωπίσουν κάθε κίνδυνο ... η θάλασσά μας είναι ανοιχτή μπροστά μας ... ίσως για πρώτη φορά».

Δεν είμαι άθεος. Είμαι αγνωστικιστής. Δηλαδή, δεν γνωρίζω αν υπάρχουν ή δεν υπάρχουν Θεοί και Θεές. Δεν με απασχολεί ιδιαίτερα η ύπαρξή τους. Ως επιστήμονας, όμως, μελετώ πώς οι άνθρωποι δημιουργούν τέχνη, γκολ και άλλα πράγματα. Η μελέτη μου δείχνει ότι η άποψη του Νίτσε είναι σωστή και του Σωκράτη λανθασμένη. Η τέχνη του ποδοσφαίρου, όπως και κάθε ανθρώπινη έκφραση, δεν είναι ούτε θεόπνευστη ούτε θεόσταλη. Όταν ο παίκτης ή η παίκτρια πετυχαίνει γκολ, πρέπει να γυρνά το βλέμμα στην ομάδα, στον πάγκο και στην κερκίδα. Ποτέ προς τα πάνω. Αλλά πάντοτε προς τα δίπλα. Να σκέφτεται αυτούς κι αυτές που έφτιαξαν την τέχνη του ποδοσφαίρου, που έχτισαν τα γήπεδα, που φύτεψαν το χόρτο πάνω στο οποίο τώρα χορεύει. Να βροντοφωνάζει: «Οι ποδοσφαιρικοί Θεοί και Θεές πέθαναν. Μείναμε εμείς μοναχά. Πάντοτε μαζί χορεύουμε, μαζί σκοράρουμε, μαζί δημιουργούμε!». Έτσι ίσως εμφανιστεί η ανοιχτή θάλασσα μπροστά μας.

Πάντοτε μαζί χορεύουμε

Η πιο κοντινή ανοιχτή θάλασσα, ο πιο κοντινός ωκεανός στο μέρος που ζω, είναι ο Ατλαντικός. Περνώντας τον, επιλέγω να πάω όχι στη Νότια Αμερική, γη του όμορφου ποδοσφαίρου, αλλά στις ΗΠΑ και στο NBA. Τι δουλειά έχει το NBA σε ένα βιβλίο που μιλάει για το ποδόσφαιρο; Το NBA θα με βοηθήσει να εξηγήσω πώς δημιουργείται η τέχνη του ποδοσφαίρου και κάθε αθλητική τέχνη. Το NBA είναι μία από τις πιο δημοφιλείς και επικερδείς αθλητικές λίγκες παγκοσμίως. Οι Σικάγο Μπουλς της δεκαετίας του 1990 είναι, ίσως, η καλύτερη ομάδα όλων των εποχών στο μπάσκετ. Και ο αστέρας της Μάικλ Τζόρνταν θεωρείται από πολύ κόσμο ο GOAT (Greatest Of All Times). Σπάνια σε ένα ομαδικό άθλημα υπάρχει τόσο ευρεία συναίνεση για το ποιος είναι ο καλύτερος όλων των εποχών όπως στο μπάσκετ.

Την ιστορία των Μπουλς της δεκαετίας του 1990 διηγείται η σειρά ντοκιμαντέρ *Ο Τελευταίος Χορός (The Last Dance)*. Η επιτυχία του ντοκιμαντέρ είναι πρωτόγνωρη για σειρά αθλητικού περιεχομένου. Η δημοφιλία του αντανακλά την απήχηση του Τζόρνταν και των Μπουλς τη δεκαετία του 1990 πέρα από τον αθλητισμό. Στη μόδα, στη μουσική, στον κινηματογράφο. Ο *Τελευταίος Χορός* ήταν προγραμματισμένο να κυκλοφορήσει το καλοκαίρι το 2020. Όμως, λόγω της πανδημίας του κορονοϊού, η πλατφόρμα Νέτφλιξ και το καλωδιακό κανάλι ESPN αποφάσισαν το ντοκιμαντέρ να βγει στον αέρα νωρίτερα. Κατά τον πρώτο γενικό εγκλεισμό, με τα γήπεδα κλειστά, οι φίλαθλοι διψούσαν για θέαμα. Ο *Τελευταίος Χορός* ήταν παυσίπονο και, για εμάς τους

παλιούς, ευκαιρία για νοσταλγία. Ευκαιρία όμως και για τους νέους φιλάθλους να θαυμάσουν τον επί γης Θεό, τον μαύρο Ιησού, Μάικλ Τζόρνταν. Μα, θα πείτε, δεν μας τα λες καλά. Τελικά υπάρχουν επί γης Θεοί; Όχι, δεν υπάρχουν. Τέτοια η μαγεία του αέρινου, που παρασύρθηκα κι εγώ.

«Mitakuye Oyasin»

Το ξεκίνημα της σεζόν 1997-98 βρίσκει τους Μπουλς να έχουν κατακτήσει πέντε πρωταθλήματα κατά την τελευταία επταετία. Η διοίκηση συνειδητοποιεί ότι αρκετοί από τους παίκτες της ομάδας βρίσκονται στο τέλος των πιο παραγωγικών τους χρόνων. Συνεπώς, κρίνει αναγκαία τη ριζική αναδιάρθρωση της ομάδας ώστε να παραμείνει ανταγωνιστική. Ωστόσο, παίκτες-ορόσημα, όπως οι Τζόρνταν και Σκότι Πίπεν, αλλά και ο προπονητής Φιλ Τζάκσον εναντιώνονται σε μια τέτοια αναδιάρθρωση.

Στο ντοκιμαντέρ, ο Τζόρνταν ισχυρίζεται ότι οι παίκτες των Μπουλς δικαιούνταν να υπερασπιστούν τον τίτλο της περασμένης σεζόν. Η απόφαση για αναδιάρθρωση ήταν, κατά τον Τζόρνταν, ασέβεια προς αυτούς που έκαναν τον σύλλογο εμπορικά και αθλητικά πετυχημένο. Όμως, ποιοι πραγματικά έκαναν τον σύλλογο επιτυχημένο; Για τον Τζόρνταν τα πράγματα είναι ξεκάθαρα: «Δεν θα άφηνα ποτέ κάποιον που δεν φοράει αθλητικά ρούχα και δεν παίζει καθημερινά να μας πει τι να κάνουμε στο μπασκετικό παρκέ ... η ομάδα είναι πολύ μεγαλύτερη από τους 15 παίκτες. Τα παιδιά που δουλεύουν στο γραφείο είναι καλά παιδιά, αλλά το πιο σημαντικό κομμάτι της διαδικασίας είναι οι παίκτες». Επομένως, οι παίκτες ή οι σύλλογοι είναι που κερδίζουν τα πρωταθλήματα; Σε ποιους και σε ποιες πρέπει να πιστωθεί το υψηλού επιπέδου μπάσκετ, ποδόσφαιρο και οποιοδήποτε είδος τέχνης;

Όταν ο Τζέρι Ράινσοντορφ έγινε μεγαλομέτοχος και πρόεδρος των Μπουλς το 1984, ο σύλλογος δεν τα πήγαινε καθόλου καλά αθλητικά και εμπορικά. Στο ξεκίνημα της σεζόν 1985-86, ο Τζέρι Κράουζ (1939-2017), μέχρι τότε κυνηγός ταλέντων, ανέλαβε

γενικός διευθυντής των Μπουλς. Λίγο πριν, το 1984, ο Τζόρνταν είχε έρθει στους Μπουλς μετά από τις σπουδές του και τα παιχνίδια που έκανε στο Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, ένα δημόσιο πανεπιστήμιο στο Τσάπελ Χιλ των ΗΠΑ. Ο Τζόρνταν λέει στο ντοκιμαντέρ ότι δεν σκόπευε να γίνει επαγγελματίας αθλητής και ήταν ο προπονητής του στο πανεπιστήμιο που τον έπεισε να το κάνει. Την πρώτη του χρονιά στο NBA, ο Τζόρνταν έδειξε το απaráμιλλο ταλέντο του και ψηφίστηκε ως ο καλύτερος νέος παίκτης της χρονιάς. Τα επόμενα δεκαπέντε χρόνια ο Τζόρνταν θα κέρδιζε έξι πρωταθλήματα και πέντε φορές θα ανακηρυσσόταν ο πιο πολύτιμος παίκτης της λίγκας.

Από την αρχή της καριέρας του ως γενικός διευθυντής των Μπουλς, ο Κράουζ προχώρησε σε ριζική αναδιάρθρωση της ομάδας. Το 1985 αντικατέστησε τον επικεφαλής προπονητή με έναν βοηθό προπονητή ο οποίος επιφορτίστηκε να περάσει στην ομάδα μια καινοτόμα, για την εποχή, επιθετική στρατηγική. Ο Φιλ Τζάκσον, ο οποίος αργότερα θα κατακτούσε έξι πρωταθλήματα ως επικεφαλής προπονητής των Μπουλς, προσελήφθη από τον Κράουζ ως βοηθός προπονητή. Ο Κράουζ έπρεπε να επιμείνει πολύ στο να περάσει η πρόσληψη του Τζάκσον, διότι ο τελευταίος δεν είχε εντυπωσιακό βιογραφικό. Όπως λέει ο πρόεδρος των Μπουλς, Ράινσντορφ, «η προπονητική καριέρα του Φιλ Τζάκσον στο NBA ξεκίνησε εξαιτίας του Κράουζ... Αν δεν είχε συμβεί αυτό, δεν θα γνωρίζαμε τον Φιλ Τζάκσον». Επίσης, το 1987, ο Κράουζ έφερε στην ομάδα τον Πίπεν, έναν άσημο τότε παίκτη από το δημόσιο πανεπιστήμιο του Κεντρικού Αρκάνσας. Ο Πίπεν θα γινόταν αργότερα βασικό κομμάτι της δυναστείας των Μπουλς.

Ας επιστρέψω στο ερώτημά μας: Οι παίκτες ή οι σύλλογοι κερδίζουν τα πρωταθλήματα; Λίγο πριν το ξεκίνημα της σεζόν 1997-98, ο Κράουζ δήλωσε ότι «τα πρωταθλήματα δεν τα κερδίζουν οι παίκτες, οι σύλλογοι τα κερδίζουν». Αυτή η δήλωση εξαγρίωσε τον Τζόρνταν και δίχασε παίκτες και διοίκηση. Ο Κράουζ αργότερα διευκρίνισε ότι εννοούσε πως δεν κερδίζουν τα πρωταθλήματα μόνοι τους οι παίκτες και οι προπονητές, αλλά

όλος ο σύλλογος μαζί. «Ειλικρινά, πιστεύω ότι οι σύλλογοι, ως μια ολότητα, κερδίζουν». Ο Κράουζ είχε την ίδια άποψη τουλάχιστον πέντε χρόνια πριν ξεσπάσει η διαμάχη του με τον Τζόρνταν. Εδώ σε δηλώσεις του όταν οι Μπουλς κέρδιζαν το δεύτερο πρωτάθλημα στην ιστορία τους το 1992: «Ένα πράγμα θα 'θελα να πω, από τον πρόεδρο Τζέρι Ράινσοντορφ μέχρι κάτω, [οι Μπουλς] είναι ένας σπουδαίος σύλλογος. Είναι ένας ξεχωριστός σύλλογος. Ξεκινάει με τον Τζέρι και πηγαίνει προς τα κάτω, μέχρι τον Τζο Λι, τον εδώ και είκοσι πέντε χρόνια φροντιστή μας. Είναι οργανωσιακό το θέμα, κι αυτό είναι όλο».

Ωστόσο, ο Τζόρνταν μέχρι και σήμερα επιμένει ότι «το πιο σημαντικό μέρος της διαδικασίας είναι οι παίκτες». Στον *Τελευταίο Χορό* βλέπουμε τον Τζόρνταν να τονίζει πόσο σημαντικοί ήταν οι Πίπεν και Τζάκσον, όχι μόνο στην επιτυχία των Μπουλς, αλλά και στη δική του εξέλιξη και καριέρα. «Ο Πίπεν», παραδέχεται ο Τζόρνταν, «με βοήθησε τόσο πολύ στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζω το μπάσκετ, στο πώς παίζω μπάσκετ. Οποτεδήποτε μιλούν για τον Μάικλ Τζόρνταν, πρέπει να μιλούν και για τον Σκότι Πίπεν». Οι Πίπεν και Τζάκσον ήταν άγνωστοι, με λιγοστά επιτεύγματα, όταν τους εντόπισε και τους έφερε στους Μπουλς ο Κράουζ. Ακόμη και ο Τζόρνταν, ο οποίος κάποτε δήλωσε ότι δεν θα έπαιζε για κανέναν άλλο προπονητή πέρα από τον Τζάκσον, ήταν σκεπτικός όταν ο Κράουζ αναβάθμισε τον Τζάκσον από βοηθό σε πρώτο προπονητή. Επομένως, από τον Τζάκσον, τον Τζόρνταν, τον Πίπεν και τους υπόλοιπους παίκτες μέχρι τη διοίκηση που έφτιαξε την ομάδα και τον φροντιστή που διατηρούσε την μπάλα στεγνή και τις φόρμες καθαρές ή ενθάρρυνε τους παίκτες, όλοι συμμετείχαν στη διαδικασία που έκανε τους Μπουλς αυτό που ήταν.

Οι επαγγελματίες αθλητές φτάνουν σε τόσο υψηλά επίπεδα απόδοσης όχι απλώς χάρη στο ατόφιο ταλέντο τους και στη σκληρή προπόνηση, αλλά και εξαιτίας μιας πληθώρας ακόμη λόγων. Όσα καταφέρνουν τα οφείλουν επίσης και στις οικογένειές τους, στους αντιπάλους τους, στα σχολεία στα οποία σπούδασαν και στα οποία πρωτόπαιξαν, σε όσους έπαιξαν και ανέπτυξαν το άθλημα πριν

από αυτούς, στους οπαδούς που συνδημιούργησαν τη φιλοσοφία των ομάδων, στη δυνατότητα που τους παρέχεται να αθλούνται ήρεμοι, στην ευκολία να αντεπεξέρχονται γρήγορα σε κάθε τραυματισμό, στην άνεση απόκτησης των απαραίτητων ικανοτήτων επικοινωνίας, σκέψης, διαπραγμάτευσης, και η λίστα συνεχίζεται.

Δεν υπάρχει πιο τοξική ιδέα από τον μύθο του αυτοδημιούργητου, του επιτυχημένου που η επιτυχία του είναι αποτέλεσμα μόνο σκληρής προσωπικής δουλειάς, προπόνησης και ταλέντου. Στον πυρήνα του μηνύματος που προσπαθεί αυτό το βιβλίο να επικοινωνήσει βρίσκεται η άποψη ότι όλα τα γκολ, τα καρφώματα, τα τρίποντα, οι μουσικές που μας σημαδεύουν, τα εμβόλια που εφευρίσκουμε, οι τεχνολογίες που διευκολύνουν τις ζωές μας, όλα αυτά είναι κοινωνικά προϊόντα.

Το ντοκιμαντέρ με τον τελευταίο χορό εκείνης της σπουδαίας ομάδας καλλιτεχνών των Μπουλς είναι πλούσιο σε αναφορές σε θεσμούς, ιδέες και ανθρώπους που έκαναν τον Τζόρνταν και τους άλλους αυτό που είναι. Η σημασία της κοινωνικής συνεισφοράς δεν μπορεί να αποτυπωθεί σε οικονομικά μεγέθη, σε αριθμούς. Από μόνη της δεν έχει αξία στην αγορά. Γι' αυτό και παραμένει αόρατη. Παραμένει όμως πολύ σημαντική στη λειτουργία του NBA, της Πρέμιερ Λιγκ, του Χόλιγουντ, του χρηματιστηρίου και κάθε άλλου οργανισμού. Οι συλλογικοί θεσμοί, όπως η δημόσια υγεία, υπάρχουν για να εμποδίζουν και να απορροφούν ρίσκα, ακόμη και απρόβλεπτες κρίσεις, όπως μια πανδημία. Για παράδειγμα, το 2020 η σεζόν στο NBA διεκόπη λόγω της πανδημίας. Αν το ιατρικό προσωπικό, οι επιστήμονες και κάθε άλλος απαραίτητος επαγγελματίας δεν βοηθούσαν στον περιορισμό της πανδημίας, αν η ίδια η κοινωνία δεν συνέβαλλε στην αναχαίτιση του διασκορπισμού της μόλυνσης, τότε ούτε οι πρόεδροι των ομάδων του NBA, αλλά ούτε και οι παίκτες θα μπορούσαν να αγωνιστούν. Κι όμως, αυτή η συνεισφορά δεν αναγνωρίζεται σε κανένα συμβόλαιο ενός επαγγελματία αθλητή ή ενός αστέρα του Χόλιγουντ.

Οι παίκτες και οι σύλλογοι συνυπάρχουν. Οι σύλλογοι δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τους παίκτες και οι παίκτες δεν

μπορούν να αγωνιστούν χωρίς τους συλλόγους. Η αθλητική (και εμπορική) αξία του κάθε πρωταθλήματος παράγεται λόγω αυτής της συνύπαρξης. Κατά τον ίδιο τρόπο, το πρωτάθλημα δεν μπορεί να υπάρξει σε έναν κόσμο χωρίς γήπεδα, μπάλες, αθλητική διαπαιδαγώγηση ή το ίδιο το άθλημα, που άλλοι άνθρωποι το σχεδίασαν και το εξέλιξαν. Όλες οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των παικτών, των προπονητών και των παραγόντων αποκτούν νόημα εντός μιας κοινότητας. Συνεπώς, το οποιοδήποτε πρωτάθλημα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την κοινωνία. Το καθετί παράγεται συλλογικά, από κοινού.

Αυτή η ιδέα βρίσκεται στην καρδιά της φιλοσοφίας των Λακότα, μια φυλής ιθαγενών της Βόρειας Αμερικής. Η φιλοσοφία των Λακότα επηρέασε βαθιά την προπονητική προσέγγιση του Τζάκσον. Ο Τζάκσον, που μετά τους Μπουλς κατέκτησε άλλα πέντε πρωταθλήματα με τους Λέικερς, δημοσίευσε ένα βιβλίο όπου συζητά την επίδραση αυτή. Ο Τζάκσον συνδύασε την πνευματικότητα των Λακότα με τις αρχές του βουδισμού για να ενσταλάξει στους παίκτες την αξία της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης. Να τους δείξει ότι η ομάδα είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μελών της. Να βοηθήσει παίκτες όπως οι Τζόρνταν, Πίπεν, Κόμπι Μπράντ να φτάσουν στο μέγιστο των ικανοτήτων τους μέσα από την ομαδική δουλειά και συνύπαρξη.

«*Mitakuye Oyasín*» είναι μια φράση εμβληματική για τον πολιτισμό των Λακότα. Στη γλώσσα τους, την οποία σήμερα μιλούν περίπου δύο χιλιάδες άνθρωποι στις ΗΠΑ, σημαίνει ότι όλες, όλοι και όλα είναι διασυνδεδεμένα. Άνθρωποι, δέντρα, φυτά, πέτρες, έντομα και άλλα ζώα. Όλες, όλοι και όλα είμαστε συγγενείς. Όλες, όλοι και όλα συνεργαζόμαστε για να υπάρχουμε όπως υπάρχουμε. Κάθε αξία παράγεται συλλογικά και αυτό πρέπει να το συνειδητοποιήσουν όλοι και όλες. «Το να είσαι συνειδητοποιημένος είναι πιο σημαντικό από το να είσαι έξυπνος», γράφει στο βιβλίο του ο Τζάκσον, με τα δάχτυλά του να μη χωράνε πλέον τα έντεκα δαχτυλίδια που έχει κατακτήσει στο NBA. Τουλάχιστον το ενδέκατο, που περισσεύει, ίσως ανήκει στην κοινωνία.

Πάντοτε μαζί τραγουδάμε

Θα μείνουμε λίγο ακόμα στη Βόρεια Αμερική. Στη γη όπου οι Ευρωπαίοι αποικιοκράτες, αφού εξολόθρευσαν όσους ιθαγενείς πληθυσμούς αντιστάθηκαν, μετέφεραν δεκάδες εκατομμύρια σκλάβους από την Αφρική. Οι πρόγονοι των Λακότα έζησαν στην περιοχή του Μισισσιπή και εκεί όπου, λίγους αιώνες αργότερα, οι μαύροι σκλάβοι θα στοιβάζονταν στη διαβόητη φυλακή Πάρτσμαν Φαρμ. Μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, δηλαδή περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η οικονομία των νότιων πολιτειών των ΗΠΑ ήταν κατεστραμμένη. Και οι μέχρι πρότινος σκλάβοι ήταν θεωρητικά ελεύθεροι. Τώρα που η δουλεία είχε καταργηθεί, πού θα έβρισκαν οι λευκοί γαιοκτήμονες και επιχειρηματίες του νότου δωρεάν εργατικά χέρια; Έτσι, μερικοί από τους ισχυρούς της εποχής δημιούργησαν ένα παράλογο αυστηρό, ρατσιστικό νομικό πλαίσιο. Με το παραμικρό ατόπημα οι μαύροι θα επέστρεφαν ως φυλακισμένοι «εγκληματίες» για να προσφέρουν δωρεάν την εργασία τους. Για τις ίδιες πράξεις, δηλαδή, προβλεπόταν διαφορετική μεταχείριση και ποινή ανάλογα με το χρώμα του δέρματος.

Το 1901 δημιουργήθηκε η σκληρότερη φυλακή του αμερικάνικου νότου, δίπλα σε χωράφια βαμβακοπαραγωγών, σε μια περιοχή που ονομαζόταν Πάρτσμαν Φαρμ. Οι μαύροι φυλακισμένοι δούλευαν από το πρωί μέχρι το βράδυ. Δεκαπέντε ώρες την ημέρα σε θερμοκρασίες που ορισμένες φορές ξεπερνούσαν τους 37 βαθμούς Κελσίου. Ας είναι, δεν χάλασε και ο κόσμος. Η πολιτεία του Μισισσιπή εξοικονομούσε εκατομμύρια δολάρια

(σε σημερινές τιμές) από την εργασία των φυλακισμένων πρώην σκλάβων. Τότε άνθρωποι πέθαναν εργαζόμενοι υπό άθλιες συνθήκες για την καλλιέργεια βαμβακιού, σήμερα πεθαίνουν για την κατασκευή των γηπέδων στο Κατάρ. Το λες και πρόοδο. Ας είναι, πέρα από 6.500 νεκρούς, δεν χάλασε και ο κόσμος. Οι εργαζόμενοι στη φυλακή Πάρτσμαν Φαρμ, επίσης, τραγουδούσαν. Για τα τραγούδια τους θέλω να σας πω.

**«Όποιος και να σου το 'πε,
σου 'πε ένα βρόμικο ψέμα, μωρό μου»**

Ο Άλαν Λόμαξ (1915-2002) ήταν ένας Αμερικανός εθνομουσικολόγος -κυνηγός τραγουδιών- γνωστός για τις ηχογραφήσεις που έκανε σε εξωτερικούς χώρους. Εκεί όπου δημιουργούνταν και παιζόταν δημοτική μουσική από τον λαό. Μουσική που δεν «υπογραφόταν» από έναν ή μία δημιουργό. Το δημοτικό τραγούδι, τα ανέκδοτα, τα παραμύθια, οι συνταγές μαγειρικής και τα παραδοσιακά παιδικά παιχνίδια αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συνδημιουργίας. Υπάρχει μία ξεχωριστή ελευθερία η οποία χαρακτηρίζει αυτές τις δημιουργίες. Ο καθένας και η καθεμιά γίνεται στιχουργός, μουσικός, συνδημιουργός. Δεν υπάρχει κοπιράιτ (copyright) να εμποδίζει την ελεύθερη δημιουργία. Να ορθώνει τεχνητά εμπόδια σε κάτι που είναι εγγενώς ελεύθερο. Μα πώς να κερδοσκοπήσει κανείς όταν αγαθά όπως ο πολιτισμός και η γνώση είναι σε αφθονία; Ο περιορισμός είναι προϋπόθεση της μεγιστοποίησης του κέρδους. Βάζεις την τέχνη σε κλειστά κουτάκια και την πουλάς. Εδώ βάλαμε το νερό σε πλαστικά μπουκάλια. Λίγο μας έμεινε να βάλουμε και τον αέρα.

Τα δημοτικά τραγούδια διαδίδονται από στόμα σε στόμα πέρα από χωρικά και πολιτισμικά όρια. Η ελευθερία αυτή ενσωματώνει στους στίχους και στη μουσική των δημοτικών τραγουδιών την ιδιαίτερη ιστορία και την παράδοση ενός τόπου, αξίες, ανθρώπους και συναισθήματα, ενώ τα δένει με τοπικούς χορούς και εθιμοτυπικές παραδόσεις. Πρόκειται για μια μορφή διαπολιτισμικής

επικοινωνίας. Το μέσο είναι η τέχνη και το μήνυμα είναι η ιδιαίτερη τοπική πραγματικότητα. Τα δημοτικά τραγούδια κυκλοφορούν πολλές φορές σε εκατοντάδες παρόμοιες ή διαφορετικές εκδοχές. Προσαρμόζουν με μοναδικό τρόπο διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα, μουσικούς τρόπους και ιστορικά και πολιτισμικά γνωρίσματα. Αποτελούν ελεύθερα πολιτισμικά αγαθά, τα οποία διαμορφώθηκαν από μικρές και μεγάλες συνεισφορές αμέτρητων δημιουργών, που μοιράστηκαν την κοινή τους γνώση και εμπειρία στο πέρασμα πολλών γενεών.

Τις δεκαετίες του 1930 και του 1940, ο Άλαν Λόμαξ καταγράφει τη μουσική κουλτούρα του αμερικάνικου νότου. Το δέλτα του Μισισσιπή είναι ο χώρος όπου η αφρικάνικη μουσική μπλέκεται με τα βάσανα των καταπιεσμένων μαύρων. Εκεί όπου οι εργάτες και οι εργάτριες, φυλακισμένοι ή ελεύθεροι, δουλεύουν νυχθημερόν, γεννιέται η μπλουζ μουσική. Η μπλουζ μουσική, ή τα μπλουζ όπως λέμε συνήθως, είναι η βάση πολλών σύγχρονων μουσικών όπως η τζαζ, η ροκ, το r'n'b, η σόουλ. Το 1947, ο Λόμαξ επισκέπτεται τη φυλακή Πάρτσμαν Φαρμ. Ηχογραφεί τους σκλάβους να τραγουδούν ενώ δουλεύουν. Τραγουδώντας οι σκλάβοι συντονίζονται κατά την καταναγκαστική τους εργασία. Χτυπούν ρυθμικά με τους κασμάδες τη σκληρή πέτρα. Το χτύπημα του κασμά δίνει τον ρυθμό. Καθώς τραγουδούν μαζί, ο πόνος και η κούραση ελαφραίνουν λιγάκι. Όταν μοιράζεσαι τον πόνο αυτός ελαφραίνει, και όταν μοιράζεσαι τη χαρά αυτή μεγαλώνει. Εδώ, όμως, τραγουδούν τη μιζέρια τους:

Λοιπόν, είναι νωρίς κάθε πρωί όταν σηκώνομαι [...]

Λοιπόν, είναι που ζω στη μιζέρια [...]

*Λοιπόν, όποιος και να σου το 'πε, σου 'πε ένα
βρόμικο ψέμα, μωρό μου [...]*

*Λοιπόν, για να φτιάξεις έναν σταθερό δρόμο,
χρειάζεσαι μια πέτρα, χαλίκι.*

Είδαμε προηγουμένως ότι οι Σικάγο Μπουλς της δεκαετίας του 1990 δεν θα υπήρχαν χωρίς τους παίκτες, τους διοικητικούς, τους άλλους συλλόγους, τα γήπεδα, τους προπονητές, τους φροντιστές, αυτούς και αυτές που ανέπτυξαν το άθλημα, τους φιλάθλους, τα πανεπιστήμια, τους δημόσιους λειτουργούς, τη φιλοσοφία των Λακότα και πόσα άλλα. Έτσι και ο Έλβις, οι Μπιτλς, οι Ρόλινγκ Στόουνς, η Τζόνι Μίτσελ, η Τζόαν Μπαέζ, οι U2 και τόσοι άλλοι και άλλες επιτυχημένες (και πολυεκατομμυριούχοι) καλλιτέχνες δεν θα ήταν αυτό που ήταν αν δεν υπήρχε η τέχνη των καταπιεσμένων μαύρων (που κι αυτή βασίστηκε στην τέχνη άλλων πολιτισμών σε διαφορετικό χώρο και χρόνο). Η ροκ και τόσες άλλες μουσικές σφυρηλατήθηκαν στον βράχο (rock) που χτυπούσαν οι φτωχοδιάβολοι της Αμερικής και όλου του κόσμου.

«Η λαογραφία -η προφορικά μεταδιδόμενη σοφία, τέχνη και μουσική των λαών-, γράφει ο Λόμαξ, «μπορεί να δώσει δεκάδες χιλιάδες γέφυρες πάνω στις οποίες οι άνθρωποι όλων των εθνών με μια δρασκελιά θα ξεχυθούν να πουν: Είμαστε όλοι και όλες αδέρφια». Ωστόσο, μερικά «αδέρφια» παίρνουν τα εύσημα και τα χρήματα ενώ πολλά τα οφείλουν στην «οικογένεια». Τα λίγα και εκλεκτά αδέρφια δεν εμφανίστηκαν στο κενό, αλλά εντός και λόγω μιας κοινωνίας. Δεν δημιούργησαν την τέχνη τους από το μηδέν. Ο Κριστιάνο Ρονάλντο δεν σκοράρει μόνος του. Μερικές φορές παίρνει μια καλή πάσα από κάποιον άλλο, καθώς βρίσκεται στην κατάλληλη θέση γιατί είναι ποδοσφαιρικά ευφυής αλλά και γιατί κάποιος άλλος έτρεξε για να του δημιουργήσει χώρο ή να αμυνθεί, κάποιος κέρδισε το πέναλτι, κάποιος τον προπόνησε, τον φρόντισε, του έμαθε το άθλημα, έφτιαξε το άθλημα. Ας πάμε, λοιπόν, σπίτι, εκεί όπου η τέχνη του σύγχρονου ποδοσφαίρου γεννήθηκε.